

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ
ЛІТОПИСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН*

Костянтин ТИЩЕНКО

6. Деревляни

В давніші часи це була область милоградської культури, носії якої стали основним субстратом деревлянської групи племен.

М. Брайчевський

Кіпр. derw, брет. derven, ім'я власне галльське Dervus 'дуб...; перен. відважний чоловік, стійкий воїн'; кіпр. derwin 'дубовий, міцний, кремезний', derwgoed 'діброва; перен. кремезні люди, могутні серця'
GPC, I, 932-933

Це слов'янське плем'я жило на українському Поліссі по берегах річок Прип'ять, Горинь, Случ і Тетерев. Деревлянський владний осередок був у м. Іскорості (тепер Коростень). У половині X ст. деревляни були остаточно завойовані Київським князівством, Іскорость — спалено, а центр новоствореного уділу перенесено до м. Вручого (тепер Овруч). Деревляни повністю стали однією зі складових українського народу¹.

Коментуючи етнонім деревляни, М. Фасмер виявляє граничну обережність, бо, фактично, не порушує традиції і не виходить за рамки побутової "народної етимології": "деревляне — давньоруське плем'я на Волині, в місцевості *Дерева*" ("Повість врем'яних літ"). Первісно "лісові люди": зане сѣдоша в лѣсѣхъ "бо оселилися в лісах" (Лаврентівський літопис), сгрещ. дервленичи (Костянтин Багрянородний) — до слова *дерево*, пор. полаб. Drevani². Такі "народні пояснення" неминуче викликають запитання — чому й сусіди не взяли собі назви від слова "дерево", "ліс" (пор. нижче³), адже там природні умови й тепер мало відмінні від житомирського Полісся. Це стосується й полабських древ'ян. У наведеній цитаті для нашої теми істотне те, що середньогрецька форма відображає вже типову слов'янську епентезу -л- на місці -j- після губного, але водночас і архаїчний стан кореня *Дерв-*, до метатези плавних. Цей дометатезний стан засвідчений подекуди і в західноєвропейських джерелах. Так, Фредегар, автор хроніки, що висвітлює події початку VII ст. на Майні та

прилеглих землях, "зберіг нам такий давній приклад, як ім'я вождя племені сербів — дометатезне Dervanus dux gente Surbiogum..., власне — апелятив '(полабський) деревлянин, дравен'⁴. Природно, що найдавніша реконструйована форма псл. *dervjani відтворює у своєму корені саме цей стан до метатези плавних — derv-, а не derev- чи drev-.

Відомо, що раніше на землях деревлян була поширена зарубинецька культура з сильним латенським (кельтським) впливом⁵. "В більш давні часи це була область милоградської культури, носії якої стали субстратом деревлянської групи племен"⁶. У світлі цих даних вельми ймовірно, що саме від назви давнього племені розвинувся і апелятив укр. *древний*, рос. *древний* (досі вважається, що їхня "етимологія не з'ясована"⁷). Сусідами деревлян на північному сході були нащадки носіїв тієї ж милоградської культури з імовірно кельтською атрибуцією⁸. Ціла Житомирщина колись також входила до її ареалу⁹. На північний захід від деревлян жило кельто-балтійське плем'я ятвягів. Щодо полабських древ'ян, то в їхніх землях також наявна кельтська топонімія. Шляхи між Києвом і Галичем пролягали уздовж Деревлянських лісів. Саме тут, в історично пов'язаній з нурцями-кельтами землі Болохівських князівств відома Деревська волость з м. Деревич і р. Деревна. Власне, це і є південна околиця Деревлянської землі.

Ці факти спонукають спробувати залучити до пояснення етноніма деревлян також і кельтський мовний матеріал. Виявляється, що дуже близькі до слов'янського етноніма апелятивні основи досі побутують у кельтських мовах. Так, кіпр. derw [брет. derven, ім'я власне гал. Dervus, брит. Derventiō; < кельт. *derv-, пор. готс. triu, англ. tree від іє. кореня *deru 'дерево, деревина'], одн. derwen (пор. укр. *дервина*. — К. Т.), мн. derw, двоїна derwenni — 'дуб(и)...; перен. відважний чоловік, стійкий воїн' — з письмовими свідченнями від VIII ст. Крім того, derwgoed [derw 'дуб' + goed 'ліс'] 'діброва', перен. *могутні люди, могутні серця* (hearts of oak); derwin 'дубовий, міцний, кре-

* Продовження. Початок у № 1/2006

Карта 1. Поширення топонімічної і апелятивної основи дерев-.

мезний¹⁰. Цілковито очевидно, що слов'янські асоціації з дубом негативні: дуб – перн. 'дурний чоловік'¹¹; дуб-дубом, дубова голова, дуб-щоватий – все це дуже далеко від кельтської поваги, ба більше – пієтету до священних дубів і дібров. Таким чином, – і цей аргумент набуває вирішального значення, – саме у валлійському словнику ми знаходимо типово кельтський зв'язок 'дуб / стійкий воїн', якого і близько немає у слов'янській "народній етимології", некритично підтриманій літописцем, – а отож, мусимо схилитися до висновку про причетність до походження назви дерв'ян саме кельтської, а не слов'янської ментальності (див. карту 1). Навіть більше, у негативних асоціаціях з дубом можна вбачати погляд молодших слов'янських племен щодо давніших консервативних деревлян (спостереження Л. Плахутиної).

7. Дреговичі. Дриги

*Ятвязька назва східних слов'ян – ДРИГИ 'руські'
П. Гаучас*

Вище зазначено, що пам'яток праязького типу на північ від Прип'яті не знайдено. На цих землях балтів перші групи слов'ян з'явля-

ються не раніше VIII ст. Хоча прип'ятське лівобережжя колонізували саме деревляни, їхній етнонім тут невідомий. Зате згодом місцеві племена згадуються під назвою дреговичів (бр. дрыгавичы). (Цей важливий факт пояснюється як наслідок синонімічності, семантичної близькості самих етнонімів в разі прийняття наведеної далі їхньої кельтської етимології.) Про близькість племен свідчить і той факт, що в обох груп племен пам'ятки дуже схожі¹².

Щодо походження назви дреговичі, відомої лише в часи Київської Русі, дослідники знову обмежуються "народною етимологією", хоча, скажімо, М. Фасмер і вказує на неясність співвідношення кореневих голосних е і я у варіантах цієї назви¹³. З іншого боку, О. Попов звертає увагу на явно "квазі-патронімічне" оформлення етноніма суфіксом -ичі (що означало б буквально "сини болота" (?)), але не робить звідси якихось дальших висновків¹⁴. Беручи до уваги пряме сусідство з дреговичами на заході ятвягів¹⁵, маємо підстави зблизити з назвою дреговичів також і ятвязьку назву східних слов'ян взагалі – дриги "руські"¹⁶.

Якраз у зв'язку із значенням "слуги вентів" для етноніма слов'яни і щойно розглянутою кельтською кон'ектурою етноніма деревляни не можна проминути імовірно кельтське

кмітливості їхніх підлеглих. Ідеться про різноманітні технічні пристрої чи засоби без з'ясованої етимології: укр. [дригáла] 'пристрій для підвищування коліски на полі'; бр. [дрьгáлы] 'припасовані до кінців задньої осі воза криві жердини для перевезення колод'; укр. [дригáти] 'молоти на жорнах'; [дрйги] 'рідко, спеціально на насіння посіяні коноплі' і особливо [дригóла] 'снасть для лову сомів' — пор. пол. *dryga* 'вид невода для осетрів', *drygawica*, *drygulica* 'рибальська сіть'²⁸. Форма укр. крига, бр. *крыга* 'рибальська снасть' могла виникнути внаслідок народної етимології. Форми з аферезою [рега, регаля, реголя] 'рибальська снасть' зберігають усі три гостре г; втрату ж можливого початкового *д- можна пояснити сусідством мазурських говірок з протофінським субстратом. В усіх наведених апелюваннях впадає в око географія їх поширення: вони не виходять за межі діалектів української, білоруської та польської мов.

8. Кривичі

В рамках прийнятої аргументації історично засвідченого тривалого кельто-слов'янського симбіозу етнонім кривичі (Κριβιτταλῆνοι, Κριβιττων²⁹) також може бути співвіднесений з кельтським матеріалом, а саме — з кімр. *сгуф* 'міцний, сильний, [кріпкий]'. Етимологія кельтського слова добре опрацьована. Кімр. *сгуф* відповідає дкорн. *сгíf*, глоса *fortis*, корн. *сгeff*, *сгef*, дбрет. *сгeff*, сучасне брет. *кесv* (форма кімрського слова жіночого роду для *сгуф* — *сгef*, множина -*юп*) 'сильний, потужний, могутній; не слабкий, міцний (not easily broken); багатий; яскравий; здоровий'³⁰ — пор. [кріпкий]. Чергування у німецьких топонімах від цього слова основ *Сгів-/Сгім-* доводить слушність пропонованої кельтської етимології, адже переконливо пояснюється фактом існування справжнього, реального синоніма слова *сгуф* — кімр. *ггупus* 'потужний, сильний, могутній'³¹ від кімр. *ггуп* 'сила, потужність, могутність, відвага, енергія', пор. дбрет. *ггеім* 'жменя, кулак; зобов'язання; здатність' в ряду з кельт. *ггendsmu* з кореня іе. **ггredh-* 'крокувати, простувати' — пор. лат. *gradus*, *gradior*³². Важливо, що синонім до кімр. *сгуф* = *сгуфaiдd* 'сильний, досить сильний'³³ при зіставленні його з формою етноні-

ма, наведеного у Костянтина, Κριβιτταλῆνοι виявляє аї на місці довгої η і dd на місці τ.

Відомі спроби виявити в сучасних російських говорах особливості східнослов'янських племінних діалектів, зокрема — діалекту кривичів³⁴, що уможливило картографування ареалу їхнього первісного поширення³⁵. "Кривичам приписують довгі кургани VI–X ст. (NB), ареал яких збігається з літописною територією племінного союзу"³⁶. "Ім'я кривичі, що має також (принаймні, зовні) патронімічну форму на -чі, відповідає латис. *krievs* "росіянин, східний слов'янин"; знаменно, що у Прибалтиці існують давні місцеві назви, пов'язані з цим ім'ям; так, наприклад, найвища гора Курляндії (Латвія) — Крієву-калнс "Руська (власне, Кривичька) гора"³⁷. Давні топонімічні відповідники етноніма відомі у Польщі й Німеччині: *Сгівitz*, *Сгімmitschau*, *Кгевіtz*, *Кгімwitz*³⁸. Цікаво, що вагання *m/w* і сполука — *mw-* добре відповідають формі брет. *кесv*. Показове також німецьке *v* "фау" на місці кельтського *f*.

9. Радимичі

Традиційна етимологія етноніма радимичі, на жаль, також не виходить за межі навіть тієї версії "народної етимології", яка потрапила в Літопис руський. Так, О. Попов зазначає: "Радимичі й в'ятичі — назви не лише за формою, а й за прямим свідченням літописця, патронімічні, тобто, походять, за переказом (NB), від імен давніх родоначальників, якими були Радим і В'ятко; вельми ймовірно, як уже сказано, їхнє походження "від ляхів" в ролі династів"³⁹. Слід визнати, що автор блискучих, побудованих на глибокому знанні джерел, спростувань стількох топонімічних міфів, цього разу, на жаль, лише підтримав династичну легенду X ст.: "Було у Ляхів два брати — Радим, а другий В'ятко. І прийшли і сіли: Радим на Сожі, і від нього прозвалися радимичі, а В'ятко сів зі своїм родом на Оці, від нього прозвалися в'ятичі"⁴⁰. І під 984 р.: "Були ж радимичі лясського роду, і, прийшовши, поселилися тут, і платять данину Руси, і повоз возять і до сьогодні"⁴¹.

М. Брайчевський звертає увагу на те, що "територія радимичів не визначена археологічними пам'ятками докнявського часу", а також "не виділяється на картах діалектологічній та

антропологічній”⁴². “Все це приводить до думки, продовжує вчений, що радимичі справді випадають з загальної системи літописних “племен” і що автор “Повісті временних літ” мав певні підстави винести їх за дужки. Очевидно, вони дійсно являють собою деяке новоутворення, що виникло на останній стадії формування Русі внаслідок якихось специфічних умов, поки що нам незрозумілих”⁴³. У пошуках пояснення цих “специфічних умов” ми знову звертаємося до відомого факту входження території радимичів у I тис. до н. е. до ареалу імовірно кельтомовної милоградської культури⁴⁴, що спонукає і навіть зобов’язує нас зіставити етнонім радимичі, наприклад, з кімр. *rhod* “колесо, коло; околиця, область”. Цей апелятив також представлений і в інших кельтських мовах і продовжує іє. *got — “колесо”, пор. лат. — *gota*, нім. *Rad*, лит. *gatas*, сскр. *gāta* — тс.⁴⁵ Серед численних похідних становлять інтерес кімр. *rhod-ddup* [*hrodrip*] “бурлака” = *rhodio* “блукати, їздити навколо” + *dup* “людина”, або *rhodiad* “бурлака, мандрівник”⁴⁶. Річ у тім, що радимичі (кореневе а з імовірно-го давнішого о пояснюване місцевим аканням) — це плем’я, що “займалося мисливством, пасічництвом, скотарством та підсічним хліборобством”⁴⁷. Цілком незаперечно, що всі названі чотири види господарської діяльності радимичів вимагали постійних переміщень на освоєваних ними землях. Проте найпряміше вказує на це літописна згадка, що вони “повоз возять”, тобто є перевізниками (!).

10. В’ятичі

Назву виводять з *vēt + *itj*⁴⁸, тобто “діти венетів”. Не лише етимологічний зв’язок з етнонімом венетів-венедів, а і їхній спосіб життя цілком відповідає характеристиці венетів у Корнелія Тацита: “Венеди перейняли чимало з звичок сарматів, і заради грабунку шастають по лісах і горах, які лише існують між певкінами і фенами”⁴⁹. Б. Рибаків пише: “Бринські ліси — це глухий лісовий край в’ятичів, які довго жили “звіринським” чином (Нестор), надовго утримали архаїчні язичницькі обряди і пережитки первісних форм шлюбу, тих в’ятичів, які в XI ст. вбили місіонера Кукшу, і проїзд через землю яких Володимир Мономах ставив собі у заслугу: “проєхавомъ сквозе вятичи”⁵⁰.

11. Поляни

Надоша [козарє] полгъ сѣдѣция в лесѣхъ на горахъ... В лесѣ на горахъ, надъ рѣчкою днѣпрскою... А отъ тѣхъ лхвъхъ прозвашася поляне
Нестор

Щодо назви полян, то для прихильників “народної етимології” вона має вже зовсім прозору словотвірну структуру. Справді, на перший погляд, вона виводиться від апелятиву *поле*, — і цим навіть нагадує назви племен сусідніх народів — герм. *Wangion*, готс. тервінги⁵¹, кельтс. *Magelli* “жителі поля (*magus*)”⁵². Проте, вже С. Шелухин звернув увагу, що “Київського літописця перекручено..., бо він розповідає, що деревляне, хоч прозвалися деревлянами, бо “сідоша в лісах”, але вони “ділають ниви своя и земли своя” (під 946 р.), тобто — хлібороби. І хоч вони “ділають ниви своя и земли своя”, а проте, вони не поляне, а деревляне. Про полян же літописець розповідає: “Поляном же живущим особе по горам сим... створиша городок... и нарекоша Киев и бяше около города лес и бор велик и бяху ловяще звѣрь...” Як бачимо, про широкі поля ні звука, а вказується, що поляне живуть на горах у лісі та в бору великому і ловлять звірів, а не “ділають ниви своя и земли своя”⁵³. Зате створення полянами городка ми тепер можемо поставити у зв’язок з кімр. *roliaf*: *polio* “забивати палі у землю; обводити частоколом”⁵⁴ < *rawl* “кілок, паля” < лат. *rālus* тс.⁵⁵. Це задовільно пояснює також і аналогічну назву польського племені *Polany*. Варто додати, що серед племен, які брали участь ще у готському поході 264 р. на Рим і в Малу Азію, згадані й борани, в яких деякі історики вбачають полян⁵⁶.

12. Бужани

Назву пояснюють як “ті, що живуть понад річкую Буг” (Західний): сама назва річки, щоправда, походить від індоєвропейської основи, що відповідає дінд. *bhogás* “звивина, вигин”, *bhugnás* “гнутий”⁵⁷. Проте щораз більше стає аргументів на користь германської етимології назви обох Бугів (NB), які були головним вектором міграції готів на південь у II ст. (пор. нім. *biegen* — *bog* — *gebogen* “згинати”).

13. У(г)личі

Згідно з однією версією, так називалися жителі місцевості зголь “Угол” — між рр. Дністер, Прут і Дунай”, — аналогічно до етноніма герм. *Angli⁵⁸. Та за фактом життя у степу і довшої вірності улчів хозарам набуває ваги і пояснення М. Баскакова, згідно з яким улчї — взагалі не слов’янське, а тюркське плем’я: < тюрк. uludža “старійшина” або ще uylča “малюк”⁵⁹.

14-15. Хорвати. Тиверці

Щодо хорватів і тиверців, тут найбільш прийнятні іранські етимології — відповідно, О. Трубачова (від авест. haurvatat — “цілісність”⁶⁰) та І. Маркварта, 1903 р. (від назви річки гр. Τυρος з ір. Tūras “швидка” і з іще ближчим відповідником у дінд. tūras “швидкий, різкий”, Tivā — назва річки; згадують і розташоване неподалік м. Тиврів, друс. Тивровъ на Поділлі (з XIV ст.)⁶¹). Проте, беручи до уваги локалізацію хорватів-хорутан в Каринтії, не слід нехтувати й етимологією цього етноніма від венетс. caranto “гора”, пор. дірл. carп “купа каменів”⁶². З іншого боку, М. Баскаков, слідом за О. Соболевським і О. Шахматовим, вважає тиверців тюркським плем’ям, виводячи їхню назву від djiber “горянин” > tjiver⁶³.

16. Анти

За характером географічного поширення (зі значною присутністю на Заході) з апелятивним словом і топонімами від основи ант-схожі апелятив і топонімічна основа хох(о)л-, хах(о)л-, як видається, — спільного походження з назвою анти:

— в Україні з очевидних причин зневажливої конотації ця топооснова малопродуктивна; не виключено, що з нею якось пов’язані ойконіми Хохонів ІФ (пор. кашубс. хахлџп “голота”)⁶⁴, Хохітва Кв, Хухра См (з ротацізмом); натомість апелятивна лексема регулярно присутня тут у розмовній сфері мовлення;

— у Словаччині це єдина назва Chocholná;
— у Чехії однокореневих назв більше (6) — Chacholice, Chuchel, Chuchelna, Chuchelná, Chocholatá Lhota, гора Chochlouš під Табором;

— у Польщі ці назви найчисленніші (15) — Chachalnia, Chochłów, Chocholów (2), Chochogowice (з типовим для окремих тюркських діалектів ротацізмом⁶⁵), Chochół (2), Chchło (4), Chchłowo, Chchły (3);

— у Росії це назви с. Хохловка Брянс. (може бути інтерпретована у зв’язку з гунським тополандшафтом навколо р. Унеча “гунська”), с. Хохловка і Хохлово Смол. — також порівняно недалеко від сіл Желюхово, Шелеговка, Моготово.

Традиційно прізвисько хохол пов’язують з “чуприною, чубом” відзначаючи, що саме слово відоме у польській, чеській мовах і “на Русі”⁶⁶. Поширення слова точніше окреслює М. Фасмер: “рос., укр., блр., чес., слц., пол., влуж., нлуж., полабс.”⁶⁷ Оскільки слово невідоме в усіх південних слов’ян — отже, воно напевно чи походить з праслов’янського фонду, а скоріше є запозиченням. Детальнішу інформацію про вживання цього слова у Московії початку XVII ст. наводить Р. Джемс у своєму словнику-щоденнику 1618-1619 рр.: “хохол, пол. ghūr [?]; пасмо волосся на голові, яке носять поляки, перси, турки й татари. У подібний спосіб вони залишають кругле пасмо на голених голові, на самій маківці. Для гоління татари завжди носять при собі напготові бритву”⁶⁸. Важливий висновок з наведеного: у списку відомих у Росії XVII ст. народів, що носять зачіску з хохлом волосся, українців немає.

Якраз через поширення слова на Заході значно імовірнішими видаються етимологічні зв’язки топооснови хохл-/хахл-/chchł- з бурятс. хагал-, хахал- “розрізати (уздовж); орати”, пор. письмово-монгольське хуґала- “розламувати”, монгольське хаґала- “розколювати, розривати”⁶⁹, — або з письм.-монг. хоуґла, монг. і бурятс. хоол “їжа, харч”⁷⁰. Звідси виходило б, що й відоме зневажливе прізвисько українців хохол / хахол — прадавнє і могло б мати первісне забуте значення *“орач, ратай, хлібороб”, або ж *“селянин-годувальник, постачальник харчів”. На користь такого пояснення служить і збережене досі польс. обл. [chochla] “черпак, полоник, велика ложка з довгою ручкою; її вміст”⁷¹. Серед пізніших запозичень з російської відомий і важливий саме своїм уже знайомим звуковим і семантичним матеріалом монголізм [барахло] < монг. бараа “товар, пожитки (в до-рогу)” + хоол “їжа, провіант”⁷².

Ця частина дослідження була дописана пізніше, коли О. Рибалко люб'язно уможливив нам доступ до нещодавно виданих у Гданську нарисів з кашубської мови Г. Поповської-Таборської⁷³, де знайшлися цікаві аргументи на доказ щойно зробленого припущення. Друга частина книги Г. Поповської ("З історії кашубської лексики") містить розділ "Відображення понять свої/чужі в кашубській мові", написаний на основі мовних фактів з семитомного словника кашубських діалектів Б. Сихти і його праці про кашубські назви окремих груп населення. Спочатку дослідниця подає детально опрацьовану нею класифікацію назв "своїх" і "чужих", а потім серед слів "цілком апелятивного характеру" називає реальну назву кашубс. **XAXOŁ** "бідний селянин, господар у злиднях", хак-лоп, хахалство "голота"⁷⁴ — форма і значення яких досконало відповідають нашому припущенню. Таким чином, засвідчене у Р. Джемса ототожнення в польській "хохол = гир" 'стрижений' видається наслідком наближення значень 'селянин—голота—стрижений'.

Виявлені мовні факти добре вкладаються в культурно-історичний контекст, адже відомо, що кочівники, хоча й зневажали хліборобів, проте не винищували їх. Навпаки, їхня панівна верхівка намагалася перетворити осілі рільничі племена на своїх підлеглих конфедератів для надійнішого паразитування орди. Ось колоритне зізнання сучасника тих подій, гуна на ім'я Хелхал (NB з монг. "захисник"), який був у 469 р. воєначальником у римлян. Він каже, що "дасть готам землю (для поселення в імперії), але не для них самих, а на користь унів (NB); що уни, не займаючись хліборобством, будуть, як вовки, приходити до готів і викрадати їхню їжу і що готи, перебуваючи в стані рабів, працюватимуть для утримання унів"⁷⁵. Важко ясніше й відвертіше висловити саму сутність влади степовиків над осілим рільничим етносом.

Яким був цей стан учорашніх вільних рільників, а тепер підлеглих конфедератів гунів і аварів та їхніх учнів-стажерів у військовій справі, — добре відомо з європейських хронік, зокрема з "найранішого західноєвропейського джерела проблеми — хроніки Фредегара, яка відображає події початку VII ст."⁷⁶ на Майні і прилеглих землях. Фредегар пише

про раних слов'ян так: "Венеди були вже з давніх давен для гунів (аварів. — К. Т.) *be-fulci* ("безполкові", тобто позаполкові, етимологія О. Трубачова), так що, коли гуні виступали проти якогось племені, вони стояли зімкненими лавами перед своїм табором, венеди ж билися, і якщо вони перемагали, тоді гуні виступали вперед, аби заволодіти здобиччю; якщо ж венедів починали тіснити, то вони збиралися з силами під прикриттям гунів (!). Вони тому і звалися 'безполкові' у гунів, що виступали двоїсто, б'ючися перед гунами"⁷⁷.

Відома і гунсько-аварська (монгольська) назва таких конфедератів. Як показав свого часу О. Попов, ранньосередньовічна назва *анти* не є етнонімом. Згадавши про неслов'янський характер її морфемної будови, вчений звернув увагу на незвично короткий час її побутування — усього 80 років (550-630 рр.), "після чого ім'я антив цілковито й назавжди зникає зі сторінок історії, хоча всі визнавали численність і силу цього племінного союзу"⁷⁸. Впадає в око практичний збіг часу побутування назви із згаданими роками правління аварського хана Бояна. З іншого боку, відомо, що "Йордан розпочинав історію антив та їхніх відносин з готами від IV ст.", але О. Попов вважає, "що це було безперечним перенесенням назви на 200 років назад"⁷⁹. Оскільки у Йордана йдеться фактично про антсько-готсько-гунські взаємини, ми не сумніваємося в адекватності даних Йордана і вважаємо їх якраз додатковим і потужним аргументом на користь запропонованої О. Поповим етимології назви анти. Як відомо, вчений першим вивів її з поширеного апелятиву алтайських мов *ant* "клятва", вживаним на величезних просторах Євразії⁸⁰.

Справді, словникові дані добре засвідчують якнайширше побутування основи *and-/ant-* в усіх алтайських мовах від Тихого океану до Середземного моря: маньч., удег., нан., ульч., орок., ороц., негід., евенс. *анда* "друг", маньч. *анда джафа* "брати у друзі, укладати дружбу з клятвою"; тур. *and* ~ *ant(din)* < *anda "клятва, присяга"; дтюрк. *antik-* "складати присягу"; пис.-монг. *анда* "друг, товариш, побратим"; *andayai, andayar* "клятва, присяга"; монг. *анд, бур. анда* "друг, побратим, товариш (з іншого племені)"⁸¹.

У такому разі, назва *анти* мала означати всього лише гуно-слов'янський військовий со-

юз⁸², — а через 200 років, додамо, з приходом інших монголів — і союз аваро-слов'янський. Така етимологія ставить монгольську за походженням назву анти в один ряд з греко-латинським *foederati* “союзні”, або сканд. *vaeringr* “варяг”, букв. “союзник, спільник”⁸³. Висновок О. Попова вичерпно пояснює синонімічне вживання Йорданом начебто племінних назв анти й венеда і надає алтайській етимології перевагу перед конкурентною іранською етимологією назви анти — від скр. *ántas* “кінець”, ір. осет. *äť'ijä* “ззаду” (В. Абаєв).

Висновок про етнічну тотожність антив і венеда впливає, зокрема, з відомого епізоду розправи готського князя з сімдесятьма антськими проводирями на чолі з Божем (*Вожем, тобто вождем: етимологія О. Трубочова).

Хоча в тексті Йордана чітко й однозначно сказано про розп'яття вождів АНТИВ, вдячні готи увічнили подію у даному за це князеві прізвиську ВІНІТ-АРИИ, тобто “переможець венеда”.

Варто додати, що етнонім венеда німці вживають досі: *Wenden*, *Winden* “серболужичі”, натомість топооснова *Ant-*, *And-*, як з'ясувалося, була масово вживаною у минулому. Істотним аргументом на користь алтайської етимології антив є український топонімний матеріал, де серед інших зустрічається назва с. Антикї См (NB: біля с. Кагань і Антонівка під Путивлем), яка поморфемно відповідає згаданому дюрк. *antik-* “складати присягу”.

З іншого боку, є також прямі свідчення сучасників ранніх слов'ян про тотожність назв анти і склавини. Так, згідно з Прокопієм Кесарійським, “навіть ім'я (у склавинів і антив) було спочатку одне, бо в давнині обидва племені звалися спорами, — гадаю, тому, що вони [слов'яни] населяють землю, розташовуючи житла розкидано. Саме тому вони займають хтозна яку розлогу землю, адже пасуться (живляться) на більшій частині іншого (лівого) берега Істру”⁸⁴.

Потужну підтримку слушності алтайської етимології назви анти О. Попова вдалося отримати внаслідок обстеження топонімів Німеччини від основи *Ant-*, *And-*. Як виявилось, всі вони без винятку вживані виключно у складі монгольських (гунсько-аварських) тополандшафтів. Всього в Німеччині детально обстежено околиці 34 таких ойконімів, ще 12

у Чехії та 6 в Австрії. У кількаморфемних топонімах вельми промовисті також і неперші, власне німецькі або чеські компоненти: *Andels.hofen*, *Anden.hausen*, *Ander.mannsdorf*, *Anders.hausen*, *Anders.leben*, *Andis.leben*, *An.dorf* (3), *An.drop*, *An.drup*, *Ant.dorf* (1), *Anten*, *Anten.dorf*, *Anters.dorf*, *Ant.feld*, *Ant.ons.höhe*, *Ant.ons.thal* (у цих назвах другий компонент може зберігати етнофорну морфему гунів), *Ant.rift.tal*, *An.trup*, *Ant.weiler* (2), *Anz.hausen*, *Anze.fahr*, *Anzen.kirchen* (NB). Серед чеських назв це *Andělice*, *Andělská Hora* (3) (народна етимологія), в Австрії — *An.dorf*, *Ant.iesen.hofen*, *Ans.felden*. Природно, що на західних землях антив як іноплемінних союзників гунів відрізняли від власне гунів (*Chin-*, *Moggel-*, *Muggel-*). На сході ці назви, очевидно, зазнали масового впливу народної етимології від імені Анти, Антон, — проте й тут ці села розташовані обов'язково неподалік назв ранньомонгольського походження (гунських і аварських). Заповиченням українського словника з цих мов присвячене спеціальне дослідження⁸⁵.

¹ Енциклопедія українознавства (ЕУ): В 11-ти т. — К.; Л., 1991–2002. — Т. 2. — С. 497.

² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964. — Т. 1. — С. 501.

³ Шелухин С. Звідкіля походить Русь. — Прага, 1929.

⁴ Трубочев О. Н. Этногенез и культура ранних славян. — М., 2003. — С. 394.

⁵ Пачкова С. П. Проблема зарубинецкой и поенешти-лукашевской культуры в зарубежной историографии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 20; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 83.

⁶ Брайчевський М. Ю. Походження Руси. — К., 1968. — С. 133.

⁷ Етимологічний словник української мови (ЕСУМ): В 7 т. — К., 1982–2002. — Т. 2. — С. 124.

⁸ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.

⁹ Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян // Полесье. Лингвистика, археология, топонимика. — М., 1968. — С. 40, карта.

¹⁰ Geiriadur Prifysgol Cymru. A Dictionary of the Welsh Language (GPC): In 4 vols. — Caerdydd, 1967–2002. — Vol. 1. — P. 932–933.

¹¹ ЕСУМ. — Т. 2. — С. 139.

¹² Кухаренко Ю. В. Полесье... — С. 45.

¹³ Фасмер М. Этимологический словарь. — Т. 1. — С. 537.

¹⁴ Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. — М., 1973. — С. 40.

- ¹⁵ Кухаренко Ю. В. Полесье... — С. 44.
- ¹⁶ Гаучас П. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье // Балто-славянские исследования. 1986. — М., 1988. — С. 195—215 і карти 1, 2 на вклейці.
- ¹⁷ GPC. — V. 1. — P. 1087—1088.
- ¹⁸ Мельниковская О. Н. Племена... — С. 175—180.
- ¹⁹ Трубачев О. Н. Этногенез...
- ²⁰ Літопис руський (ЛР). / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — К., 1989. — С. 511, 402.
- ²¹ ЕУ...
- ²² Карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. — К., Л., 2001.
- ²³ GPC. — V. 1. — P. 1090—1095.
- ²⁴ Немецко-русский словарь (НРС). / Ред. И. В. Рахманов. — М., 1952. — С. 382.
- ²⁵ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграций славян // Вопросы языкознания. — 1974. — № 6. — С. 55.
- ²⁶ MacBain A. An Etymological Dictionary of the Gaelic Language. — Glasgow, 1983 (E-version). — P. 54.
- ²⁷ ЕСУМ. — Т. 2. — С. 124.
- ²⁸ Вєи — ЕСУМ. — Т. 2. — С. 126.
- ²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1990. — С. 316.
- ³⁰ GPC. — V. 1. — P. 621.
- ³¹ GPC. — V. 2. — P. 1540.
- ³² GPC. — V. 2. — P. 1539.
- ³³ GPC. — V. 1. — P. 621.
- ³⁴ Див.: Николаев С. А. Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. I. Кривичи // Балто-славянские исследования. 1986. — М., 1988. — С. 115—154 і карти 3, 4 на вклейці.
- ³⁵ Там само. — С. 119, 127, карти 3, 4 на вклейці.
- ³⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 316.
- ³⁷ Попов А. И. Вказ. праця. — С. 41.
- ³⁸ Atlas für Motortouristik der DDR (DA). M 1:200 000. — Berlin, 1974; Polska. Atlas samochodowy (PA). Skala 1:200 000. — Warszawa, 2002.
- ³⁹ Попов А. И. Названия... — С. 40—41.
- ⁴⁰ Повесть врем'яних літ. — К., 1990. — С. 20—21.
- ⁴¹ Там само. — С. 138—139.
- ⁴² Брайчевський М. Ю. Походження... — С. 132.
- ⁴³ Там само. — С. 133.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ GPC. — V. 4. — P. 3033—3034.
- ⁴⁶ GPC. — V. 4. — P. 3084.
- ⁴⁷ ЕУ. — Т. 1. — С. 2446.
- ⁴⁸ Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 57.
- ⁴⁹ Тацит П. К. Анналы. Малые произведения. История. — М., 2003. — С. 483.
- ⁵⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 73.
- ⁵¹ Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 56; Вольфрам Х. Готы. — С.Пб., 2002. — С. 43.
- ⁵² Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 57.
- ⁵³ Шелухин С. Звідкіля... — С. 80.
- ⁵⁴ GPC. — V. 3. — P. 2846.
- ⁵⁵ GPC. — V. 3. — P. 2704.
- ⁵⁶ Брайчевський М. Ю. Походження... — С. 35.
- ⁵⁷ Фасмер М. Этимологический словарь... — Т. 1. — С. 227.
- ⁵⁸ Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 56.
- ⁵⁹ Баскаков Н. А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве". — М., 1985. — С. 80.
- ⁶⁰ Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 61.
- ⁶¹ Фасмер М. Этимологический словарь... — Т. 4. — С. 55.
- ⁶² Там само. — С. 269.
- ⁶³ Баскаков Н. А. Тюркская лексика... — С. 126.
- ⁶⁴ Popowska-Taborska H. Szkice z kaszubszczyzny. Leksyka, Zabytky, Kontakty językowe. — Gdańsk, 1998. — P. 100.
- ⁶⁵ Менгес К. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". — Ленинград, 1979. — С. 134.
- ⁶⁶ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1973. — P. 181.
- ⁶⁷ Фасмер М. Этимологический словарь... — Т. 4. — С. 272.
- ⁶⁸ Ларин Б. А. Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618—1619 гг.). — Ленинград, 1959. — С. 115.
- ⁶⁹ Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков (СС) : В 2 т. — Т. 1. — С. 473.
- ⁷⁰ СС. — Т. 1. — С. 406.
- ⁷¹ Mały słownik języka polskiego. — Warszawa, 1979. — P. 76.
- ⁷² ЕСУМ. — Т. 1. — С. 140.
- ⁷³ Popowska-Taborska H. Szkice...
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Дестунис Г. С. Сказания Приска Панийского // Уч. Зап. II отд. Академии наук. — С.Пб., 1861. — Кн. 7. — Вып. 1. — С. 96; Приходнюк О. М. Взаємозв'язки східних слов'ян та Русі із степовим населенням // Етнос України. Альманах-2000. — К., 2000. — С. 20; переказ і контекст див.: Вольфрам Х. Готы... — С. 380.
- ⁷⁶ Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 392.
- ⁷⁷ Цит. за: Трубачев О. Н. Этногенез... — С. 406.
- ⁷⁸ Попов А. И. Названия... — С. 85.
- ⁷⁹ Там само. — С. 34—35.
- ⁸⁰ Там само. — С. 36.
- ⁸¹ СС. — Т. 1. — С. 42—43.
- ⁸² Попов А. И. Названия... — С. 36.
- ⁸³ Там само. — С. 37.
- ⁸⁴ Цит. за: Гиндин Л. А., Калужская И. А. О применении проспективного и ретроспективного анализа в исследовании лексики карпато-балканского региона // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. — М., 1984. — С. 29.
- ⁸⁵ Тищенко К. М. Анти і хохла — гунські назви-роствесниці // В друці.

Продовження у наступному номері

The following article is the continuation of the research of etymology of the names of Slavonic tribes. This part presents different versions of origin of the names of such tribes as Derevlyans, Dregovyches, Drygs, Kryvyches, Radymyches, Vyatyches, Polyans, Buzhans, Ulyches, Croatians, Tyvertses and Ants.